

ז

נטילת לולב לאחר החורבן ומיסוד ההנהגות לזכר המקדש

- א. נטילת ארבעת המינים בזמן המקדש
- ב. מיסוד ההנהגה לזכר המקדש
- ג. ערכן של ההנהגות לזכר המקדש
- ד. קריטריונים להנהגת זכר למקדש
- ה. תקנת ריב"ז – חידוש או התחדשות של מנהג קיים?
- ו. התאמת קיום המצוה במקדש לקיומה בגבולין

א. נטילת ארבעת המינים בזמן המקדש

זמני נטילת ארבעת המינים בזמן המקדש מפורטים במשניות הבאות:

לולב¹ ניטל במקדש שבעה, ובמדינה יום אחד (סוכה ג, יב; ראש השנה ד, ג).

לולב וערבה – שישה ושבעה (סוכה ד, א).

כך נדרש גם בספרא (אמור, פרשה יב):

"ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ) – ולא בגבולים כל שבעה.

בתלמוד הירושלמי (סוכה ג, יג) נחלקו בפרשנות הפסוק המובא לעיל בדברי הספרא:

כתיב: "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים": אית תניי תני בשמחת לולב הכתוב מדבר; אית תניי תני בשמחת שלמים הכתוב מדבר.

לפי הפרשנות הקושרת את השמחה לפני ה' לנטילת ארבעת המינים, יש ליטול בכל מקום ביום הראשון את ארבעת המינים, ולפני ה' – דהיינו: במקדש – במשך שבעה ימים. וכך הם דברי הרמב"ם:

מצוות לולב להינטל ביום הראשון של חג בלבד בכל מקום ובכל זמן, ואפילו בשבת, שנאמר: "ולקחתם לכם ביום הראשון" (ויקרא כג, מ). ובמקדש

1. לעיתים משמש הלולב בספרות התנאים והאמוראים שם כולל, המייצג את כל ארבעת המינים. כך מסבירה הגמרא את נוסח ברכת ארבעת המינים: "על נטילת לולב" – "הואיל ובמינו גבוה מכולן" (סוכה לז ע"ב). רש"י שם מסביר, שבשל כך כל ארבעת המינים נקראים על שמו.

לבדו נוטלין אותו בכל יום ויום משבעת ימי החג, שנאמר: "ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים" (שם).²

ב. מיסוד ההנהגה לזכר המקדש

עם חורבן בית המקדש השני נוצר שבר גדול בעם ישראל. המקדש היה המקום המרכזי לעבודת ה', ובחורבנו פסק עם ישראל לקיים את המצוות הייחודיות למקדש. בפני התנאים שחיו ופעלו בסוף ימי הבית השני ובשנים שלאחר חורבנו ניצב אתגר רוחני גדול: שיקום העם לאחר המשבר הנורא של החורבן וגיבוש אורחות החיים היהודיים, בשמירת התורה והמצוות של הפרט והכלל. רבן יוחנן בן זכאי חי בזמן הבית בירושלים. הוא קיבל תורה מהלל ושמאי (אבות ב, ח). עליו נאמר:

תנו רבנן, שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן: שלושים מהן – ראויים שתשרה עליהן שכינה כמשה רבינו; שלושים מהן – ראויים שתעמוד להן חמה כיהושע בן נון; עשרים בינוניים. גדול שבכולן – יונתן בן עוזיאל, קטן שבכולן – רבן יוחנן בן זכאי. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי, שלא הניח מקרא, ומשנה, גמרא, הלכות, ואגדות, דקדוקי תורה, ודקדוקי סופרים, וקלין וחמורין, וגזירות שוות, ותקופות, וגימטריאות, ומשלות כובסים, ומשלות שועלים, שיחת שדים, ושיחת דקלים, ושיחת מלאכי השרת, ודבר גדול ודבר קטן; דבר גדול – מעשה מרכבה, ודבר קטן – הוויות דאביי ורבא, לקיים מה שנאמר (משלי ח, כא): "להנחיל אהבי יש ואצרתיהם אמלא" (בבא בתרא קלד ע"א).

הלל אמר על ריב"ז: "מובטח אני בזה שמורה הוראה בישראל. ולא היה ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל" (פסחים ג ע"ב). סמוך לחורבן הבית הוצא ריב"ז מירושלים, מתוך ידיעה ברורה שיהיה צורך להקים מחדש את בנינה של התורה בארץ. עוד כשהיה הבית על מקומו, ביקש ריב"ז מאספסיינוס: "איני מבקש ממך אלא יבנה, שאלך ואשנה בה לתלמידיי, ואקבע בה תפילה, ואעשה בה כל מצוות"³, או בנוסח הבבלי: "תן לי יבנה וחכמיה" (גיטין נו ע"ב), על

2. רמב"ם, הלכות לולב ז, יג. ראה: הרב שלמה זאב פיק, "מצוות יום טוב במקדש ובגבולין", שמעתין, 152-153 (תשס"ג), עמ' 148-150.

3. אבות דר' נתן, נוסח א, ד.

מנת לשקם את עולם התורה בקביעת התפילות והמצוות,⁴ במקום שאליו גלתה הסנהדרין לאחר החורבן.⁵

4. בסוגיית הגמרא בגיטין שם מועברת ביקורת על בקשתו של ריב"ז: "קרי עליה רב יוסף, ואיתימא ר' עקיבא: 'משיב חכמים אחור ודעתם יסכל' (ישעיהו מד, כה), איבעי למימר ליה לשבקינהו הדא זימנא". ריב"ז צריך היה לבקש מאספסיינוס לעזוב את המקום. ריב"ז, מצידו, היה סבור שבקשה זו לא תתמלא, ואפילו הצלה פעוטה לא תהיה: "והוא סבר, דלמא כולי האי לא עביד, והצלה פורתא נמי לא הוי". ואכן, כך עולה מנוסח המדרש רבה איכה, א, לא: "אמר ליה אספסיאנוס לרבן יוחנן בן זכאי: שאל לי שאלה ואנא עביד. א"ל: אנא בעי דתיירי הדא מדינתא ותיזיל לך. א"ל: כלום אמליכוני בני רומי דנרפי להדא מדינתא?". ריב"ז אמנם ביקש, אך אספסיינוס סירב. נראה שריב"ז ידע על חורבן הבית מתוך נבואתו של זכריה. כך נאמר באבות דרבי נתן, נוסח א, ד: "כיון ששמע רבן יוחנן בן זכאי שהחריב את ירושלים ושרף את בית המקדש באש, קרע בגדיו וקרעו תלמידיו את בגדיהם, והיו בוכין וצועקין וסופדין. ואומר: 'פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך' (זכריה יא, א)". הוא עצמו דרש כך את הפסוק בהקשר אחר: "תנו רבנן, ארבעים שנה קודם חורבן הבית לא היה גורל עולה בימין, ולא היה לשון של זהורית מלבין, ולא היה נר מערבי דולק, והיו דלתות ההיכל נפתחות מאליהן, עד שגער בהן רבן יוחנן בן זכאי. אמר לו: היכל היכל! מפני מה אתה מבעית עצמך? יודע אני בך שסופך עתיד ליחרב, וכבר נתנבא עליך זכריה בן עדוא: 'פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך' (יומא לט ע"ב). עם זאת, בסוף ימיו חרד ריב"ז שמא הכרעתו לוותר על ריבונותו של עם ישראל בירושלים תמורת המשך הנהגת התורה בארץ לא היתה נכונה, ולא נחה דעתו עד שקיבל עם פטירתו אות משמים שאישרה את הכרעתו. ראה ברכות כח ע"ב, ופרשנות הרא"ה קוק, עין א"ה, ברכות, חלק א, עמ' 120; הנ"ל, שמועות רא"ה, פרשת מצורע תרפ"ט, עמ' 5-6; הר"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות, עמ' 34-35; הרב יצחק ידידיה פרנקל, ספר הזכרון למרן הר"י פרנקל, עמ' רמא-רמה. ראה עוד: הרב שלמה גורן, "מאבקו של ריב"ז למנוע חורבן בית המקדש", מועדי ישראל, עמ' שנט-שסד; הרב משה לייב שחור, אבני שוהם, עמ' פג; הרב חיים דוד הלוי, "פשרה מדינית על ירושלים – בהקבלה לתנו לי בינה וחכמה", תורת חיים – על המועדים, עמ' 235-239.
5. מקום מושב הסנהדרין ביבנה נקרא גם "כרם ביבנה": "כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה" (שבת לג ע"ב). רש"י שם מצוין לירושלמי ברכות ד, א: "וכי כרם היה שם? אלא אלו תלמידי חכמים שהיו עשויין שורות שורות ככרם". בירושלים ישבה הסנהדרין בחצי גורן עגולה (ירושלמי סנהדרין א, ד), לעומת צורת ישיבתה ביבנה. הרא"ה קוק, עין א"ה, שבת, חלק א, עמ' 197, מסביר שבירושלים היה מרכז ראשי, שהצליח לאגד בתוכו את כל הכוחות באומה. משחרבה ירושלים וגלתה התורה ליבנה, פסק אותו אגד מרכזי (המסומל בצורת חצי הגורן העגולה), וכל כוח הוצב באומה במקום מוגדר, בשורה המיוחדת לו, כדי שלא ידחוק את חבירו. כאן מתחילה הגלות, שבה כל כוח באומה עומד בפני עצמו. חכמי יבנה עצמם ביטאו זאת: "כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה אמרו: עתידה תורה שתשתכח מישראל" (שבת קלח ע"ב); "אמר רבי לוי: ביבנה הותרה הרצועה" (ירושלמי סוטה ז, ה), ופסקה הערבות מישראל. הצורך לשקם את חורבן התורה לאחר חורבן בית המקדש נבע מתוך תחושה של פירוד ופיצול של כוחות האומה לקראת הגלות והפיזור. השם "יבנה" מעיד על בניין והתחדשות. ראה: הרב בן ציון רוזנפלד, "גלגולי משמעות השם 'יבנה' במסורת חז"ל", יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד (מחקרים לכבוד שמואל ספראי), (עורכים: א' אופנהיימר ואחרים), ירושלים, תשנ"ג, עמ' 149-164. אגב דברי הרא"ה קוק הנ"ל, נציין עוד שהרא"ה קוק עצמו היה מעורב בנסיון הקמת ישיבה בכרם ביבנה על שמו של ריב"ז. ראה: הרא"ה קוק, "הצעה להקמת ישיבה ביבנה", מאבני המקום, יג (תשס"א), עמ' 51: "כשתיכנס 'יבנה' ברשותנו נשתדל לקבוע שמה במקום 'הכרם' ביבנה – ישיבה לתורה במובן רחב, שתכלול בקרבה כל חכמת ישראל, לכל מקצועותיה, לזכרו של

ריב"ז "חי לאחר חורבן הבית קצת"⁶, ותיקן את תקנותיו מיד לאחר החורבן.⁷ הוא עמד בראש ההנהגה של העם, ובתוקף תפקידו זה גם תיקן תקנות חדשות בחיי הרוח של האומה.⁸ ריב"ז נמצא בשורה אחת עם עזרא והלל⁹ – שניהם מתקני תקנות חדשות: עזרא בראשית ימי הבית השני, והלל – בשלהי ימיו.

ריב"ז מסר את נפשו להיות כלי לאורו של ישראל. חכמתו, השכלתו, פעולותיו ודרכי חייו – כולם היו אחוזים ברוח כלל ישראל, לשם הרמת קרנו של ישראל בעולם.¹⁰ תקנות אלו נועדו למלא את החלל שנוצר ע"י החורבן. אחת מהן היא התקנה לזכר המקדש,¹¹ דהיינו: תזכורת חינוכית וערכית ע"י חידוש של חובת קיום מצוות שאין חיוב מקורי לעשותן מחוץ למקדש. עשייתן בהווה תביא לזכירת העבר, ותכין את המקיימים אותם לקראת העתיד, ליום שבו תחזורנה המצוות ותקויימנה במלואן, כמצווה בתורה, ש"לא יהיו בעינינו כחדשים". ריב"ז ינק את כוחו לתקן תקנה זו לזכר המקדש, מעצם ראייתו-שלו את המקדש בנוי עוד בחייו, "והופעת רוח הקודש היה בבית המקדש ובמי שהיה בבנינו, וריב"ז היה בבית המקדש ושאל רוח הקודש משם".¹²

רבן יוחנן בן זכאי ע"ה". על הרקע ההיסטורי לרעיון זה, ראה: הראל כהן, שם, עמ' 44–50. וראה עוד: הרמ"צ נריה, טל הראי"ה, עמ' רב; הנ"ל, חיי הראי"ה, עמ' ריג-ריד; יוסי כ"ץ, תורה ועבודה בבניין הארץ, בר אילן, תשנ"ו, עמ' 126.

6. תוס' ליומא סו ע"א, ד"ה אין מקדישין.

7. תוס' לביצה כג ע"א, ד"ה תליסר אלפי.

8. על נשיאותו של ריב"ז, ראה: הרב יחיאל יעקב וינברג, שו"ת שרידי אש, ירושלים תשנ"ט, חלק ד, עמ' קמד-קמה; רפאל יעקובי, "אבן יסוד בסוגיית המלכים הנוטלים כהונה והכהנים המתעטרים בכתר מלוכה", תהילות שפר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 102–103; ישראל רוזנסון, "מסעות עשרה – על נדודי הסנהדרין בארץ ישראל", אלקנה: מכללת אורות ישראל, תשנ"ח, עמ' 50–63; הנ"ל, "היסטוריה וזיכרון במשנה – הערה על מקומו של רבן גמליאל דיבנה בסדר הקבלה במסכת אבות", נטועים, ו (תשנ"ט), עמ' 84–86.

9. ראה ויקרא רבה ב, יא.

10. הראי"ה קוק, עין א"ה, ברכות, חלק א, עמ' 118. הרחבת דברים על הערכת פעילותו ומעשיו של ריב"ז כמשקם חיי התורה של האומה לאחר החורבן, ראה אצל הראי"ה קוק שם, עמ' 118–120. ביאור דברי הראי"ה קוק הללו, ראה: הרב יעקב פילבר, ארץ ושמים, עמ' 81–92; הרב ישראל אריאל, סידור המקדש, חלק א, עמ' 273.

11. תקנותיו של ריב"ז מופיעות בגמרא ראש השנה לא ע"ב. על מכלול תקנותיו של ריב"ז, ראה: הרב שמואל זעפרני, "עיונים בתקנות ריב"ז לאחר החורבן", אעירה שחר, עמ' רנא-רסה; שמואל ספראי, "הישוב היהודי בדור יבנה", בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 321–328; ושם: "בחינות חדשות לבעיית מעמדו ומעשיו של רבן יוחנן בן זכאי לאחר החורבן", עמ' 350–356.

12. הראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, ב, עמ' קא. הרב צבי יהודה קוק, בהערותיו שם, כותב, שבכך מיושבת קושיית השואל, הרב יהודה ליב פישמן, ששאל על דברי הכוזרי ג, לט, שכתב שאין לתקן ברכה על תקנה שהתחדשה לאחר החורבן: והלא תקנת ריב"ז היא לאחר החורבן! אם כן – שאל – כיצד מברכים על לולב כל שבעה?

התקנה היחידה לזכר המקדש שתיקן רבן יוחנן בן זכאי,¹³ שעליה נאמר בספרות התנאים במפורש שהיא זכר למקדש (ראש השנה לא ע"ב),¹⁴ היא התקנה ליטול לולב שבעה ימים לאחר החורבן:

בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש.¹⁵

תקנת ריב"ז נזכרת בתלמודים כ"מצוות זקנים". בבבלי סוכה (מו ע"א), המושג "מצוות זקנים" הוא ביטוי להגדרת מעמדה של מצוות נטילת לולב בשבעת ימי החג: החובה ליטול לולב ביום הראשון היא מהתורה, ובשאר הימים החובה היא מדרבנן, כ"מצוות זקנים".¹⁶ בסוגיה המקבילה בירושלמי סוכה (ג, ד), הדיון הוא בנוסח הברכה בשאר הימים:

הכל מודין ביום טוב הראשון שהוא אומר על נטילת לולב. מה פליגין?
בשאר כל הימים. רבי יוחנן אמר: "על נטילת לולב"; רבי יהושע בן לוי
אמר: "על מצוות זקנים".¹⁷

13. במכלול תקנותיו של ריב"ז נמצאת תקנה ביחס לתקיעת שופר בשבת: "יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, במקדש היו תוקעים אבל לא במדינה. משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין" (משנה ראש השנה ד, א). התלמודים אינם קושרים תקנה זו להנהגת זכר למקדש, אך הרב ישעיהו דטראני כתב: "התקין ריב"ז שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין ואפילו של עשרים ושלושה, כדי לעשות זכר למקדש" (פסקי רי"ד, ראש השנה, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי, תשל"א, עמ' קג). מכאן שריב"ז תיקן שתי תקנות לזכר המקדש, וייתכן שהסיפא של המשנה בראש השנה ד, א-ג, "שבעה ימים זכר למקדש", מתייחסת לשתי התקנות: תקיעה בשופר בשבת במקום שיש בו בית דין ונטילת לולב כל שבעה. ראה במאמר: "תקיעת שופר בשבת במקדש ובמדינה, ולאחר החורבן".
14. בספרות התנאים נמצאת עוד הנהגה אחת, מלבד תקנת ריב"ז, אלא שגם היא מוטלת בספק: הערתו של אבא שאול על הנהגת הזכר למקדש בליל יום כיפור (תוספתא יומא א, ט). ראה במאמר: "ערות בליל יום כיפור במקדש ובבית הכנסת".
15. משנה סוכה ג, יב; משנה ראש השנה ד, ג; ספרא, אמור, פרשה יב.
16. רש"י שם, ד"ה מכאן ואילך, כותב: "רבן יוחנן בן זכאי וסיעתו, ודרבנן לא בעיא ברכה". לא ברור מהי כוונת רש"י במילה "וסיעתו", שהרי התקנת התקנה מיוחסת לריב"ז בלבד. יתכן שרש"י פירש כך בשל לשון הרבים: "זקנים".
17. בנוסח המדרש במדבר רבה יד, ד, מוצגת מחלוקתם הפוך: "ר' יוחנן מברך יום הראשון של חג 'ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר קידשנו במצוותיו וציוונו על מצוות לולב', ושאר כל הימים 'על מצוות הזקנים'; ר' יהושע מברך כל יום 'על נטילת לולב'. ואין ר' יהושע מודה לר' יוחנן שיר"ט הראשון דבר תורה הוא, שנאמר 'ולקחתם לכם ביום הראשון וגו'', ושאר כל הימים מדבריהם הם? אמר ר"ש בר חלפתא בשם ר' אחא: סבר ר' יהושע כן, ומה טעם עבד כן? מפני שכתוב: 'דברי חכמים כדרבנות וגו' נתנו מרועה אחד' – דברי תורה ודברי חכמים מרועה אחד ניתנו". כך הוא גם הנוסח

גם אם לא נהוג לברך בנטילת הלולב "על מצוות זקנים", תקנת ריב"ז היא התקנה היחידה מבין התקנות שתקנו חכמים שעליה נסוב דיון אם לברך בנוסח זה.¹⁸ ריב"ז מייסד תקנה זו כתקנה מחייבת, ולא כמנהג רצוי ומומלץ. תקנה זו שימשה כנראה אבן יסוד להנהגות זכר למקדש אחרות שבאו מכאן ואילך. נראה שעצם הסמיכות לחורבן, והיות התקנה יוצאת מתחת ידיו של אישיות כה חשובה ומרכזית, מלמדת על כך שפריצת הדרך בכיוון זה היא של ריב"ז.

התקנה הראשונה לזכר המקדש עוסקת במצוות ארבעת המינים, שהיא אמנם נוהגת בכל מקום בעולם, אך היא יחודית לארץ ישראל, וכדברי הרמב"ם: "רוב מציאותם (של המינים) בארץ ישראל בעת ההיא, והיה כל אדם יכול למוצאם, טוב מראם ורעננותם, ועומדם על לחותם ורעננותם בשבעה ימים".¹⁹ מצוה זו, שיש בה מלחותה ורעננותה של ארץ ישראל ועיקרה בבית המקדש, תעורר ותזכיר את חסרונה של השלמות כיום בקיום התורה והמצוות. כך ראה זאת הראי"ה קוק, עץ הדר השלם, עמ' ז:

יזכירו אותנו חמדת ארץ חמדה המסוגלת לקדושת שורש נשמתנו, ולאור חיי רוחנו וגוייתנו, ולקיום המצוות כולן באורה בצהלה, בשמחה ובמנוחה קדושה, אשר על כן קבע ביותר במצוה זו ריב"ז זכר למקדש.

ג. ערכן של ההנהגות לזכר המקדש

כאמור, תקנה זו של ריב"ז היא חלק ממסגרת של תקנות נוספות שהוא תיקן. הסביר זאת הרב יוסף דב סולובייצ'ק:

לזכור את המצוות הקשורות למקדש, היינו להעלות על ליבנו את המקדש שיהיה בבניינו במהרה בימינו. יסוד דינים אלו מהפסוק "ציון היא דורש אין לה". אין בכך חלות על העבר, אלא קיום על שם העתיד לבוא, כשהמקדש ייבנה.²⁰

בפסיקתא רבתי, פרשה ג. הרש"ש, בפירושו למדרש רבה שם, מעיר על כך, ומוסיף שגם המחלוקת בבבלי היא על נוסח הברכה, ולא רק על הגדרת המצוה. הסכים איתו גם הרב שלמה הכהן, חשק שלמה לסוכה מו ע"א. אך הנצי"ב במרומי שדה שם כתב, שרש"י לסוכה שם (מובא לעיל הערה 16) לא הבין כך, ומי שסובר שמצוות לולב בשאר הימים היא "מצוות זקנים" רוצה לומר שאין לברך כלל. ראה עוד: ראב"ה, חלק ג, סימן תקעג וסימן תשג; חלק ג, סימן תתמג.

18. במדרש תנחומא נשא, כט, גם תקנת הדלקת נר הנוכה נקראת "מצוות זקנים".
19. מורה נבוכים, חלק שלישי, מג.
20. רשימת שיעורים למסכת סוכה, עמ' רט. בדרך זו הלך גם גדליה אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק א עמ' 68. אך ראה: שמואל ספראי, בימי הבית ובימי המשנה, כרך ב, עמ' 319-364, שם עמ' 355, לפיו, מגמת תקנותיו ופעילותו היתה לעצב את דרכה של היהדות במצב שנוצר לאחר החורבן, ולהעביר את משקל הכובד של מה שהיה קיים במקדש אל בית הכנסת,

בדברי הנביא ירמיהו נמצאת אסמכתא לכך שיש צורך להנהיג הנהגות לזכר המקדש. כך נאמר בגמרא בראש השנה (ל ע"א), וכן בגמרא סוכה (מא ע"א):

ומנלן דעבדינן זכר למקדש? אמר ר' יוחנן: ²¹ דאמר קרא (ירמיהו ל, יז): "כי אעלה ארכה לך, וממכותיך ארפאך, נאם ה', כי נדחה קראו לך, ציון היא דרש אין לה" – (דורש אין לה) מכלל דבעיא דרישה.²²

דרישת ציון היא הקריאה לעשות דברים ממשיים שיזכירו לנו את בניין המקדש והעבודה בו. עיקר משמעותה של הגלות איננו בנייתו מהארץ ומירושלים, אלא בחורבנה של ירושלים. פרשנות הפסוק מדברי ירמיהו משמש אסמכתא ומקור להנהיג הנהגות זכר למקדש. אין בפסוק כל הוראה מיוחדת או מגבלה באשר לטיב ההנהגה, אלא קריאה כללית לעשיית זכר למקדש. דרשה זו מובאת בתלמוד בזיקה למשנה המספרת לנו על תקנה של ריב"ז לזכר המקדש, ונראה שיש בה קריאה מקיפה יותר לעשיית זכר למקדש. רבי יוחנן, אמורא ארץ-ישראל מהדור השני, הוא שקורא להנהיג הנהגות זכר למקדש, ולא להסתפק בהנהגות שהונהגו כבר. ר' יוחנן רואה את תקנתו של ריב"ז כנקודת מוצא לתקנות או להנהגות נוספות שצריכות לבוא, על מנת לזכור את שהיה במקדש.²³ העיקרון המנחה את התקנות הללו הוא, שמטרתן לקשר את

- ולנתק את הזיקה שהיתה קיימת בזמן הבית בין אותן מצוות למקדש ולמזבח. לפיו, דוקא בתקנת לולב כל שבעה במדינה זכר למקדש, בולטת וניכרת המגמה להעביר את המצווה מזיקתה למקדש ולמזבח, אל בית הכנסת. ראה עוד בענין זה: אברהם אדרת, מחורבן לתקומה – דרך יבנה בשיקום האומה, ירושלים תש"ן, עמ' 28; אהרן אופנהיימר, "ביקורת ספרים – מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", ציון, ס (תשנ"ה), עמ' 473–479; הנ"ל, "גישה היסטורית – מהי"ז", ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 225–226; הרב ד"ר דוד אוקס, "נטילת לולב ותקנת ריב"ז", משכיל לדוד, א, עמ' 236–244.
21. דרשה זו מובאת, כנזכר, בשני מקומות. במהדורות הדפוס, החל מן הדפוס הראשון ועד ימינו, שמו של ר' יוחנן נזכר בסוכה אך נעדר בראש השנה. אולם כתבי-היד מלמדים ששמו של ר' יוחנן מופיע גם בראש השנה: ר"ה, כת"י מינכן 95; ר"ה, כת"י מינכן 140; ר"ה, כת"י אוקספורד 23; ר"ה, כת"י הספריה הבריטית. במסכת ר"ה, כת"י של בית המדרש לרבנים באמריקה 1608, מובאת דרשה זו בשמו של ר' חייא. כך הוא בסוכה, כת"י מינכן 95; סוכה, כת"י מינכן 140; סוכה, כת"י וטיקן 134.
22. הרב משה סופר, חידושי חתם סופר לסוכה מא ע"א, דן בשאלה: מדוע לא עשו הנהגות לזכר המקדש גם לאחר חורבן בית ראשון, בעקבות דברי ירמיהו? הוא השיב: "אחר חורבן בית ראשון לא עשו דרישה לציון, על כן לא זכו לגאולה שלימה, רק ממכה עצמה תיקן רפואה, והיינו דקאמר קרא: 'ממכותך ארפאך' – ולא רפואה קודם למכה, מאי טעם? משום 'ציון דורש אין לה'. ובחורבן בית שני נתעורר ריב"ז על זה לעשות דרישה לציון וזכר למקדש, כדי שנזכה לגאולה שלמה, רפואה קודם למכה. ולפי זה יש המשך להני תרי תקנות – ניטל במדינה ויום הנף כולו אסור – כי ע"י שנעשה זכר למקדש נזכה לבניין משוכלל למעלה, ואפשר שייבנה בלילה או ביום טוב, על כן יום הנף כולו אסור".
23. הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש, "זכר למצות הקהל", זמנים, עמ' פ–פד, כותב שריב"ז היה כנראה הראשון שדרש על פי הפסוק בירמיהו לעשות זכר למקדש, והדבר נתקבל בישראל. נראה שאכן ריב"ז היה הראשון להנהיג הנהגות זכר למקדש, אך ר' יוחנן היה זה שקרא להמשיך ולהנהיג הנהגות כאלה על פי דרשת הפסוק בירמיהו.

הציבור למצוות שנהגו במקדש, בבחינת "הציבי לך ציונים" (ירמיהו לא, כ) – שלא לשכוח את משמעות חסרונו של בית המקדש והמצוות הנהוגות בו, ולעורר את הרצון והדרישה לציון, לימים שבהם מצוות אלו יקוימו במלואן. הנהגות אלו אינן פחותות בערכן ממנהגים אחרים שנוספו במשך השנים, שעניינם חיזוק ושמירת המצוות. אין למעשה שום מגבלה מהותית בהתקנת התקנות, והדבר פתוח ליוזמות ולפרשנויות. יש כאן הדרכה חינוכית שלא לשכוח את המקדש שחרב ואת מה שהיה נהוג בו, ועל ידי הנהגת מנהגים שמזכירים את המקדש נזכור ונעורר את הרצון לשוב לציון, לקיום המצוות שנהגו בבית המקדש, תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם.²⁴

את הקריאה הכוללת לדרוש לציון הסביר הרב משה חיים לוצאטו, מסילת ישרים, פרק יט:

בתנא דבי אליהו זכור לטוב אמרו: כל חכם בישראל שיש בו דבר תורה לאמיתו ומתאנח על כבודו של הקב"ה ועל כבודן של ישראל כל ימיו, ומתאוה ומיצר לכבוד ירושלים ולכבוד בית המקדש ולישועה שתצמח בקרוב ולכינוס הגלויות – זוכה לרוח הקודש... ואם יאמר אדם: מי אני ומה אני ספון שאתפלל על הגלות ועל ירושלים? המפני תפילתי יכונסו הגלויות ותצמח הישועה? תשובתו בצידו, כאותה ששינונו: "לפיכך נברא אדם יחידי, כדי שכל אחד יאמר בשבילי נברא העולם" (סנהדרין לח ע"א). וכבר נחת רוח הוא לפניו יתברך שיהיו בניו מבקשים ומתפללים על זאת. ואף שלא תעשה בקשתם – מפני שלא הגיע הזמן או מאיזה טעם שיהיה – הנה הם עשו את שלהם, והקב"ה שמח בזה. ועל העדר דבר זה התרעם הנביא: "וירא כי אין איש, וישתומם כי אין מפגיע" (ישעיהו נט, טז), ואמר: "ואביט ואין עזר, ואשתומם ואין סומך" (ישעיהו סג, ה), ואמר: "ציון היא

24. על פסוק זה נדרש: "אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בניי, היו מצויינים במצוות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. הוא שירמיהו אומר: 'הציבי לך ציונים' – אלו המצוות שישאל ישראל מצויינים בהם; 'שימי לך תמרורים' – זה חורבן בית המקדש" (ספרי דברים, מג). דרשה במשמעות דומה על פסוק זה נדרשת גם בירושלמי קידושין ד, א. הרב יששכר תמר, עלי תמר, קידושין, עמ' תנא-תנב, טוען שהמקור בירושלמי לתקנות זכר למקדש הוא הפסוק "הציבי לך ציונים", אך אין נראה כן במשמעות הירושלמי. גם הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, "זכר למקדש – מצות הקהל", ספר הקהל, עמ' 499, קשר את דרשת הספרי להנהגת זכר למקדש. הנצי"ב, מרומי שדה, ראש השנה ל ע"א, מסביר ששאלת הגמרא מנין שיש לדרוש לציון, באה לומר שאין להסתפק בדרשה "הציבי לך ציונים": "הנה הא פשיטא דעבדינן בח"ל כמה דברים התלויים בא"י, וכמו שהזהיר ירמיהו הנביא בפי' 'הציבי לך ציונים' בפרק לא, ב. אבל מנלן דעבדינן זכר למקדש? והיינו שהביא המקרא 'ציון היא דורש אין לה', מכלל דבעי דרישה – היינו ציון היינו המקדש".

25. הרד"ק לירמיהו ל, יז מפרש: "קראו לך – אומות העולם, ואמרו כי ציון היא עיר שאין לה דורש להשיבה לישראל". לפיו, דרישת ציון היא תשובה לאומות העולם המצביעות על כך שישראל אינם דורשים את ירושלים.

דרש אין לה" (ירמיהו ל, יז), ופירשו חז"ל: "מכלל דבעיא דרישה" (סוכה מא ע"א).
הרי כאן שחייבים אנו בזה, ואין לנו להיפטר מפני מיעוט כוחנו.

את הערך המיוחד של דרישת ציון ועשית זכר למקדש הסביר הראי"ה קוק, שר"ת משפט כהן, הקדמה, עמ' טז:

הנה עיני קדשם של חז"ל, אשר היו בעת גלות ישראל מעל אדמתו, מראשית צפו מדאגה בדבר, פן יאמר עם ה' כי אחרי אשר לא עת לקיים לנו העת הזאת את החוקים התלויים במקדש ובארץ – מה בצע בלימודם? ויזניחו את החלק הנכבד הזה שישועתנו בו תלויה מהביאו לידי המעשה המיוחד לו. על כן קבעו "זכר למקדש"... לא נימלט מלעסוק בתורת החוקים התלויים במקדש ע"י החלק הניתן לנו לחובה מדברי חז"ל. גם נתנו בזה הערה לחכמי לב, כי ישמע חכם ויוסיף לקח, כי בין יבין כונתם ז"ל להשאיר איתנו מקצת זכרון חוקי המקדש, למען לא נסיר לבבנו מהגיונם מאפס קיומם בפועל. מזה נקח מוסר, כי אלה הזכרונות האחדים למקדש – לא ללמד על עצמם יצאו, כי אם ללמד על הכלל כולו יצאו, לזרז רוח נבוננו ושוקדי דלתי תורתנו, לשוב משמרת הקודש בתלמוד כל ענייני המקדש והקודש, ובזה ניתן יד לעזרת עמנו, ונפתח פתח תקוה לישועת ה' לנו, המציץ מן החרכים ומצפה לעת נפנה אליו וניוושעה.

במהלך הדורות – מימי האמוראים, דרך תקופת הגאונים והראשונים והאחרונים ועד הדור האחרון – הונהגו מספר הנהגות שעניינן זכר למקדש.²⁶ יש גם מי שהציע הצעות חדשות לזכר המקדש, אך הן אינן מיושמות.²⁷

26. להלן רשימה חלקית. בתלמוד מובא: ספירת העומר (מנחות סו ע"א), שני תבשילים בליל הסדר (פסחים קיד ע"ב), "כורך – זכר למקדש כהלל" (פסחים קטו ע"א), ערות בליל יום כיפור (יומא יט ע"ב). בדברי הגאונים והראשונים הוטעמו הנהגות חדשות וישנות בנימוק "זכר למקדש": הקפת בימת בית הכנסת בארבעה המינים (סידור רס"ג, עמ' רלג), אמירת פיתום הקטורת בוקר וערב (סדר רב עמרם גאון, סיום התפילה, ד"ה ובערב לאחר), נטילת ערבה בהושענא רבה (רש"י לסוכה מד ע"א), אכילת אפיקומן (רש"י ורשב"ם לפסחים קיט ע"ב), הדלקת מנורת חנוכה בבית כנסת בקיר דרום (ר' יצחק מקורביל, ספר מצוות קטן, הגהות רבינו פרץ, סימן רפ, עמ' רעז). ומאוחר יותר – זכר לשמחת בית השואבה (הרב חיים אבועלפיא, חנן אלוקים, אות כה), זכר להקהל (הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים (האדר"ת), ספר הקהל עמ' 495–546. חלק ניכר של תקנות והנהגות אלו נדונו בספר זה. בדורות האחרונים יש לציין את האדר"ת, שהרבה לעסוק בהנהגות לזכר המקדש. הוא כתב קונטרס על ענייני זכר למקדש, מלבד החוברת שעסקה אך ורק בהנהגת מעמד הקהל כזכר למקדש. וכך כתב האדר"ת ברשימה הביבליוגרפית של כתביו: "זכר למקדש – מבאר כל המעשים והמאמרים שהם זכר למקדש". ספר זה יצא לראשונה לאור בתוך: אוצר ספרי האדר"ת – זכר למקדש, ירושלים: מכון להוצאת ספרים וכתבי יד אהבת שלום, תשס"ד, עמ' נא–סט. על תקנות והנהגות נוספות כזכר

ד. קריטריונים להנהגת זכר למקדש

האם ישנן מגבלות כלשהן בעת הנהגת זכר למקדש, או שאדרבא, כל הנהגה או תקנה שתעורר את זכרו של המקדש החרב ואת אשר נהג בו בבניינו היא מבורכת ורצויה, ומממשת את קריאתו-דרשתו של ר' יוחנן לדרוש לציון?
 אין בידינו די מקורות בכדי לענות על שאלה זו, מאחר שבמקורות התנאיים והאמוראיים ישנם דיונים מועטים ביותר בהנהגות לזכר המקדש, וההתייחסויות הקיימות הינן לגופה של הנהגה מסויימת, ולא להשלכות עקרוניות וכלליות העולות ממנה. אף על פי כן, במקום אחד מצינו דיון בשאלה: מהם הקריטריונים שעל פיהם יש מקום, צורך ועניין להנהיג הנהגת זכר למקדש. כך נאמר בגמרא סוכה (מד ע"א):

אמר ליה אביי לרבא: מאי שנא לולב דעבדינן ליה שבעה זכר למקדש,
 ומאי שנא ערבה דלא עבדינן לה שבעה זכר למקדש?

ריב"ז תיקן ליטול לולב במדינה שבעה ימים זכר למקדש. אך הוא (או אחרים) לא תיקנו או לא הנהיגו הנהגה דומה כזכר לנטילת ערבה במקדש בכל יום (משנה סוכה ד, ה). לשאלה זו ניתנו שלוש תשובות. שתי הראשונות נדחו, והשלישית התקבלה. הדחיות הן בשל סיבות ספציפיות הקשורות לנטילת הערבה, אך אפשר אולי ללמוד מכאן עקרונות למצוות אחרות, בעיקר על דרך השלילה, בדבר השאלה: לזכר אלו מצוות שנהגו במקדש אין צורך להנהיג זכר למקדש, אם כי אין איסור בדבר:

למקדש, ראה: אנציקלופדיה תלמודית, ערך "בית המקדש - זכר למקדש", כרך ג, עמ' רמ-רמא. עורך האנציקלופדיה התלמודית, הרב שלמה יוסף זיון, מציין בקצרה מספר תקנות לזכר המקדש, עת שהוא דן בסוגיות הלכתיות הקשורות לחורבן ולהשלכותיו. ראה: הרב שלמה יוסף זיון, המועדים בהלכה, עמ' סד-ססה; הרב יהודה עמיחי, "תקנות זכר למקדש", ספר הקהל עמ' 606-617.
 27. למשל: הרב אליקים געצל איש הורוביץ מהעיירה טורץ בליטא, חבירו הקרוב של האדר"ת. יתכן שקשריו עם האדר"ת עוררו אצלו את הרצון לעסוק בנושא זה, ובשנת תרע"ב (שבע שנים לאחר פטירת האדר"ת) הוא הוציא בוורשא ספר שנשא את השם: "זכרון ירושלים". בספר זה הוא אכן מזכיר מספר פעמים את דברי האדר"ת בהערצה ובחיבה רבה, והוא מגיב במהלכו על דברים שכתב האדר"ת בחוברת "זכר למקדש - מצוות הקהל". גם תגובה זו פורסמה בתוך: אוצר ספרי האדר"ת - זכר למקדש (לעיל, הערה 26), עמ' פז-צח. המחבר ראה חשיבות רבה לעורך את "זכרון מקדשנו, ולהעלות את ירושלים על לבנו, אשר בזה נזכה לגאולה שלימה ולהתנחם בכפלים" (עמ' 7). העיסוק בהנהגות "זכר למקדש" מחולק בספר לשלושה פרקים: פרק א - "בו מבואר העניינים שאנו עושים זכר למקדש המפורשים בש"ס" (עמ' 24); פרק ב - "בו מבואר העניינים שאנו עושים זכר למקדש המפורשים בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים" (עמ' 35); ופרק ג - "בו יבואר העניינים שאנו עושים זכר למקדש מה שלא נמצא מפורש בש"ס ובפוסקים, כי אם מה שהמצאתי בעזרי חפוש אחר חפוש" (עמ' 54). הרב יצחק שפירא והרב יוסף פלאי, אל הר המור - בהלכות עליה להר הבית, עמ' ס-סא, כותבים שע"י עלייה כיום להר הבית ניתן לעשות זכר למקדש בכמה מצוות שמקומן הוא בהר הבית ובמקדש עצמו, כמו מצוות ראייה והתכנסות של ציבור רב לתפילה כפי שהיה בהר הבית בתעניות ומועדים.

א. אמר ליה: הואיל ואדם יוצא ידי חובתו בערבה שבלולב. אמר ליה:
ההוא משום לולב הוא דקא עביד ליה.

בבסיס תשובה זו מונח, שאם מצוה מסויימת שקויימה במקדש נוהגת גם כיום
לאחר החורבן באיזה אופן שהוא – אין צורך ליצור הנהגה חדשה כזכר למקדש, מאחר
שקיומה כיום מזכיר את שהיה במקדש. בהקשר זה, ערבה ניטלת במסגרת ארבעת
המינים, שהם עצמם ניטלים במשך שבעת ימי חג סוכות בשל תקנת ריב"ז. במילים
אחרות, ניתן היה לפרש שבתקנת ריב"ז ליטול שבעה ימים ארבעה מינים זכר למקדש
כלולה גם הנהגה לזכר המקדש ביחס לנטילת ערבה.
תשובה זו נדחתה מאחר שנטילת ארבעה מינים ונטילת ערבה הן שתי נטילות
שונות. תשובה אחרת של הגמרא היא:

ב. אמר רב זביד משמיה דרבא: לולב דאורייתא – עבדינן שבעה זכר
למקדש; ערבה דרבנן – לא עבדינן לה שבעה זכר למקדש. למאן? אילימא
לאבא שאול – האמר: "ערבי נחל" (ויקרא כג, מ) כתיב, שתים: אחת ללולב
ואחת למקדש. אי לרבנן – הלכתא גמירי לה, דאמר רבי אסי אמר רבי
יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן: עשר נטיעות, ערבה
וניסוך המים, הלכה למשה מסיני.

מתשובה זו ניתן ללמוד שאין להנהיג הנהגת זכר למקדש למצוה שהיא עצמה נהגה
במקדש רק מדרבנן. הנהגתה כזכר למקדש תהיה, אם כן, כגזירה לגזירה. הנהגות זכר
למקדש הן רק למצוות שקויימו במקדש כחובה מהתורה.
תשובה זו אינה תואמת את דעות התנאים הסוברים שגם נטילת ערבה במקדש היא
חובה מהתורה או מהלכה למשה מסיני (ובכל מקרה היא איננה חובה מדרבנן בלבד),
אך היא נשארת כשיקול נכון, אם כי לא בהקשר שאלת הערבה. תשובה שלישית
ואחרונה:

ג. אלא אמר רב זביד משמיה דרבא: לולב דאית ליה עיקר מן התורה
בגבולין עבדינן ליה שבעה זכר למקדש. ערבה דלית לה עיקר מן התורה
בגבולין לא עבדינן שבעה זכר למקדש.

את תשובת רב זביד ניתן לפרש בשני אופנים, ופרשנות זו תלויה בפיסוק דבריו.
האם יש להניח מקף לפני המילה "בגבולין", או לאחריה:
א. "לולב דאית ליה עיקר מן התורה בגבולין – עבדינן ליה שבעה זכר למקדש;
ערבה דלית לה עיקר מן התורה בגבולין – לא עבדינן שבעה זכר למקדש". הקריטריון
הקובע להנהגת זכר למקדש גם למצוה שקיימו אותה במקדש כחובה מהתורה הוא:
האם נצטוונו בתורה לקיים מצוה זו גם בגבולין בצורה כלשהי? אם התשובה היא

חיובית – כמו במצוות ארבעה מינים, אותם נוטלים כמצוה מהתורה ביום הראשון גם מחוץ למקדש – הרי שיש להנהיג זכר למקדש; אך אם מדובר על מצוה שקויימה אך ורק במקדש, ואין כל ציווי לקיים משהו ממנה או בדומה לה מחוץ למקדש – אזי אין להנהיג מצוה זו כלל.

ב. אפשרות אחרת להסברת תשובת רב זביד היא שאכן גם לערבה יש לעשות זכר למקדש ביום אחד: "לולב דאית ליה עיקר מן התורה – בגבולין עבדינן ליה שבעה זכר למקדש; ערבה דלית לה עיקר מן התורה – בגבולין לא עבדינן שבעה זכר למקדש". את מצוות לולב מקיימים גם מחוץ למקדש, ולכן יש מקום לעשות זכר למקדש בנטילת שבעה ימים; אך למצוות ערבה אין מקור מהתורה לנטילתה מחוץ למקדש, ואף פעם לא נטלו מחוץ למקדש גם לא יום אחד, ולכן לאחר החורבן אין עניין ליטול ערבה מחוץ למקדש שבעה ימים – אך יום אחד כן. כך פירשו את דברי רב זביד מספר ראשונים, אם כי לפי דבריהם העיקר חסר מן הספר: עובדת נטילת הערבה יום אחד בגבולין כזכר למקדש.²⁸

יש, אם כן, להנהיג זכר למקדש לכל מצוה שקויימה במקדש, אלא שיש להנהיג אותה באופן שיהיה ניכר שאכן הוא מזכיר את שהיה במקדש בצורה כלשהי. ניתן להצביע על שלושה קריטריונים הנלמדים מסוגיה זו:

א. אין צורך להנהיג הנהגת זכר למקדש במצוה שממילא אנו מקיימים אותה מהתורה גם לאחר החורבן;

ב. אין צורך להנהיג הנהגת זכר למקדש להנהגה שנהגה במקדש מדרבנן;

ג. מנהיגים הנהגת זכר למקדש רק במצוה שגם בזמן הבית נהגה בגבולין. אפשרות אחרת היא, שיש להנהיג הנהגת זכר למקדש בכל מה שנהגו במקדש, ובלבד שיהיה ניכר וידוע שהנהגה זו נועדה להזכיר את שהיה במקדש.

לא ברור כלל שכלליו של רב זביד באשר למידת הצורך והעניין בהנהגת זכר למקדש היו מקובלים גם על התנאים שקדמו לו או על אמוראים אחרים. כמו כן, לא מצאנו התייחסות ישירה לשאלה: מי רשאי להנהיג הנהגת זכר למקדש? האם הדבר פתוח ליוזמה של כל מי שירצה בכך? ממסקנת הגמרא (על פי פירוש ב) עולה, שהשאלה המקורית היתה: מדוע אין נוהגים זכר למקדש בערבה שבעה ימים אלא רק יום אחד, ובעצם ההשוואה המקורית היתה בין שתי הנהגות לזכר המקדש. אך אין בגמרא דיון בשאלה מדוע אין מנהיגים הנהגות אחרות, חדשות, לזכר המקדש, והאם ישנה מגבלה כלשהיא בהנהגת זכר למקדש.

28. כך פירש רש"י לסוכה מד ע"א, ד"ה דלא; רש"י לסוכה מג ע"ב, ד"ה ואלא לידחי; כך פירשו ראשונים נוספים בסוגיה שם. את האפשרות להסביר את הגמרא על פי הפיסוק, ראה בדברי הרב אריה פומרנצ'ק, עמק ברכה, עמ' קא. רעיון זה כבר כתב בקצרה, הרב שלמה חעלמא, מרכבת המשנה, ספר זמנים, נד ע"א.

מסוגיה אחרת בגמרא ניתן אולי לראות שהצעה לעשות דבר מה מחוץ למקדש נדחתה, ויתכן שהסיבה היא אי-עמידה בקריטריונים שנזכרו לעיל. במשנה בראש השנה (ג, ג-ד) נאמר:

שופר של ראש השנה של יעל פשוט ופיו מצופה זהב, ושתי חצוצרות מן הצדדין, שופר מאריך וחצוצרות מקצרות, שמצוות היום בשופר. בתעניות בשל זכרים כפופין ופיהן מצופה כסף, ושתי חצוצרות באמצע, שופר מקצר וחצוצרות, מאריכות שמצוות היום בחצוצרות.

ובגמרא ראש השנה (כו ע"א) הובא על כך:

רב פפא בר שמואל סבר למיעבד עובדא כמתניתין. אמר ליה רבא: לא אמרו אלא במקדש. תניא נמי הכי: במה דברים אמורים? במקדש, אבל בגבולין: מקום שיש חצוצרות אין שופר, מקום שיש שופר אין חצוצרות. וכן הנהיג רבי חלפתא בציפורי, ורבי חנניא בן תרדיון בסיכני, וכשבא דבר אצל חכמים אמרו: לא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח ובהר הבית בלבד. אמר רבא ואיתימא רבי יהושע בן לוי: מאי קראה? דכתיב: "בחצצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה' " (תהלים צח, ו) – לפני המלך ה' הוא דבעינן חצוצרות וקול שופר, אבל בעלמא לא.

תנאים בדור החורבן, בני דורו של ריב"ז, וכן אמורא: רב פפא בר שמואל, רצו להעתיק את אופן התקיעה שבמקדש בחצוצרות ובשופר לגבולין, והדבר נדחה. רבא הגיב לכוונתו של רב פפא, שיש לעשות כן רק במקדש, וכך גם הגיבו גם חכמים, אשר אינם נזכרים בשמם, למעשיהם של ר' חלפתא בציפורי ור' חנניא בן תרדיון בסיכני. מעשיהם של ר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון נזכרים במקום נוסף ובהקשר אחר. המשנה בתענית (ב, א-ה) עוסקת בסדרי התענית בגבולין. במשנה האחרונה שם נאמר:

מעשה בימי ר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון שעבר אחד לפני התיבה וגמר את הברכה כולה, ולא ענו אחריו אמן. "תקעו, הכהנים, תקעו! מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. הריעו, בני אהרן, הריעו! מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה". וכשבא דבר אצל חכמים אמרו: לא היינו נוהגין כן אלא בשער מזרח ובהר הבית.²⁹

בנוסח הגמרא בתענית (טו ע"ב):

29. ראה במקבילה בתוספתא תענית א, יג, ובתוספתא כפשוטה שם, עמ' 1074.

וכך הנהיג רבי חלפתא בציפורי ורבי חנניה בן תרדיון בסיכני. וכשבא דבר אצל חכמים אמרו: לא היו נוהגין כן אלא בשערי מזרח ובהר הבית.

המפרשים חולקים בשאלה: מה רצו לעשות כמו במקדש, ועל מה הגיבו חכמים. אפשרות אחת היא שהדיון הוא סביב עצם התקיעה בגבולין. כך הסביר זאת גאון:

תקיעות לחדדייהו הוא דאין נוהגות אלא בשערי מזרח, או דלמא תקיעות וברכות נמי שאין נוהגות בזמן הזה? הכין חזינא, דתקיעות לחדדייהו הוא דאמרו חכמים אין נוהגות אלא בשערי מזרח.³⁰

רק במקדש היו תוקעים ולא בגבולין. ר' חנניה ור' חלפתא תקעו בתענית ציבור גם בגבולין, ואת זאת שללו חכמים.

אפשרות אחרת היא, שהדיון הוא אודות סיומה של הברכה: בגבולין עונים "אמן", ובמקדש "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". ר' חלפתא ור' חנניה בן תרדיון הנהיגו במקומותיהם בציפורי ובסיכני שלא לומר "אמן", וכפי הנראה הנהיגו לומר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".³¹ על כך הגיבו חכמים ואמרו, שעונים בשכמל"ו רק במקדש.³²

פירוש שלישי הוא, שהדיון נסוב על השאלה: מתי אומרים "מי שענה לאבותינו... הוא יענה". במקדש חתמו כך את הברכה, תקעו, ואח"כ אמרו: "מי שענה". בגבולין אמרו "מי שענה" בתוך הברכה.³³

מהסוגיות בגמרא בראש השנה ובתענית ניתן ללמוד שר' חלפתא ור' חנניה בן תרדיון ניסו להעתיק את שהיה במקדש אל הגבולין, אם כי לא נאמר במפורש שהם עשו כן כזכר למקדש. לפי הפרשנויות השונות הם ניסו לעשות זאת כמעט באופן מלא: תקיעה בחצוצרות ובשופרות, סדר הברכות, העניה לאחר הברכה. ר' חלפתא ראה את הבית בבנינו,³⁴ והוא ור' חנניה בן תרדיון חיו בדור שלאחר החורבן, בזמנו של ריב"ז. אף על פי כן חכמים אנונימיים התנגדו למעשיהם.³⁵ אם נחבר את הפרשנויות השונות

30. אוצר הגאונים, תענית, עמ' 24. הוא עצמו מציין שכיום כן נוהגים לתקוע, ונראה ששיטה זו היא גם שיטת הרמב"ם בהלכות תענית ד, יד ו-יז.

31. רש"י לתענית טז ע"ב, ד"ה לא היו.

32. רש"י בתענית טז ע"ב, ד"ה אלא, הכיר כנראה את פירוש הגאון שהדיון הוא בשאלת התקיעות, והוא שלל פירוש זה: "ואין לומר לא היו נוהגין כן לתקוע אלא במקדש – דוודאי תוקעין בגבולין, כדמוכח בכולה הך מסכת ומסכת ראש השנה". פרשנים נוספים – ראה: תוס' ר"ד ורא"ה לתענית טז ע"ב; ריטב"א לתענית טז ע"א; ר"ן לתענית ו ע"ב בדפי הר"ף.

33. כך פירשו: ההשלמה, ספר המאורות והמאירי לתענית טז ע"ב.

34. על פי עדות בנו, ר' יוסי: תוספתא שבת יג, ב; בבלי שבת קטו ע"א; ירושלמי שבת טו, א.

35. יתכן גם שהם הנהיגו הנהגות אלה מחוסר ידיעה ברורה כיצד לנהוג לאחר החורבן. אפשרות כזו להסביר את הגמרא כאן נובעת מניסוח דומה בדיון אחר, שהתקיים לאחר החורבן. במשנה בנזיר ה,

למקשה אחת, נראה שההבנה של חכמים היא שמצוות התקיעה במקדש בשופר ובחצוצרות בתענית ובראש השנה היא מצוה שונה מזו המתקיימת בגבולין, ומאחר שגם בזמן הבית לא נהגו לתקוע בחצוצרות ובשופר ולקיים סדר ברכות שכזה עם עניית בשכמל'ו בגבולין, הרי שגם לאחר החורבן אין לנהוג כך.³⁶

ה. תקנת ריב"ז – חידוש או התחדשות של מנהג קיים?

נראה שעד תקנת ריב"ז לא נטלו לולב במדינה אלא ביום הראשון בלבד, כדרשת הפסוק לעיל.³⁷ אך ר' יונתן מלוניל כותב:

בזמן בית המקדש, אף על פי שמן התורה ליכא בגבולין חובה אלא יום ראשון, אפילו הכי היו נוטלין לולב כל שבעה, בכל ארץ ישראל, לא משום חובה אלא משום יסוד נביאים.³⁸

- ד נאמר: "וזו טעות טעה נחום המדי. כשעלו נזירין מן הגולה ומצאו בית המקדש חרב. אמר להם נחום המדי: אילו הייתם יודעים שבית המקדש חרב, הייתם נזורים? אמרו לו: לא. והתירן נחום המדי. וכשבא הדבר אצל חכמים אמרו לו: כל שנזר עד שלא חרב בית המקדש – נזיר, ומשחרב בית המקדש – אינו נזיר". בגמרא נזיר לב ע"ב: "אמר רבה: שטפוהו רבנן לר' אליעזר ואוקמיה בשיטתייהו, דתנן: פותחין בנולד, דברי ר' אליעזר; וחכמים אוסרין". הרא"ש שם מסביר: "שטפוהו והעבירוהו מסברתו והודה לדבריהם. שהרי ר' אליעזר היה בשעת החורבן, כדאיתא בפרק הנוקין (גיטין נו ע"א), שר' אליעזר ור' יהושע נשאו מיטתו של ריב"ז כשיצא מירושלים. נמצא שהיה באותו מניין כשאמרו חכמים לנחום המדי שטעה ואין פותחין בנולד, ולא אמר דבר. אלמא שחזר מסברתו והודה לדברי חכמים". יתכן אם כן, שהסגנון הדומה: "וכשבא הדבר אצל חכמים" מוכיח, שהכוונה היא לריב"ז ולתלמידיו, והם החכמים ששללו גם את מעשיהם של ר' חנניא בן תרדיון ור' חלפתא.
36. ראה במאמר: "תקיעת שופר בשבת במקדש, במדינה ולאחר החורבן", פרק ד, שם הסברנו שזאת היתה גם מחלוקת ריב"ז עם בני בתירא בשאלת התקיעה בשופר בשבת במקום שיש בו בית דין, כדיון בשאלת הקריטריונים להנהגת זכר למקדש. כמו כן, ראה במאמר: "אכילת צלי בליל הפסח לאחר החורבן", פרק ב, סעיף 3, שם הסברנו גם את מחלוקת חכמים ותודוס איש רומי כדיון בשאלת הקריטריונים להנהגת הזכר למקדש. דיון בעניין, ראה עוד: יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 410–411; דוד לזין, "מעשה בימי ר' חלפתא ור' חנניא בן תרדיון", תעניות ציבור ודרשות החכמים, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 107–119.
37. הרב יעקב גנג, "ארבעה מינים כקרבן בהלכה של חז"ל", דעת, 49 (תשס"ב), עמ' 5–34, כותב שמהפסוק "ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ), משמע שמצוה זו שייכת למקדש בלבד. הוא אף נסמך על התוספתא (שקלים ב, יד), בה מסופר על כך שהיה כהן ממונה על הלולב, וכן על מטבע מימות בר כוכבא שעל צידה האחד היתה רקועה תמונה של ארבעה מינים ועל צידה השני – תמונת המקדש (ראה: דוד שפרבר, "עיונים במטבעות בר כוכבא", סיני, נה [תשכ"ד], עמ' מ). לפיו, כל מקורה של המצוה מחוץ למקדש אינו אלא בדרש: "ולקחתם – שתהא לקיחה לכל אחד ואחד... 'ראשון' – ואפילו בגבולין" (סוכה מג ע"א). מכאן הוא מסיק שמשמעות המצוה הנעשית בגבולין היא התפשטות המקדש החוצה לכל מקום שבו יושבים יהודים, אם כי אין זה מחייב שאופי קיום המצוה יהיה זהה לזה שהיה במקדש. לפיו, רק בסוף בית שני נהגו ליטול לולב ביום הראשון מחוץ למקדש.
38. ר' יונתן מלוניל, גנזי ראשונים, מסכת סוכה, עמ' 225.

לפי דברי הרב יונתן מלוניל, יתכן שתקנת ריב"ז נשענת על תקנה או הנהגה שהיתה כבר קיימת בזמן המקדש.³⁹

יתכן שממשנה אחרת ניתן ללמוד על הנהגה זו. במשנה סוכה (ג, יג) נאמר:

אמרו חכמים: אין אדם יוצא ידי חובתו ביום טוב הראשון של חג בלולבו של חבירו, ושאר ימות החג אדם יוצא ידי חובתו בלולבו של חבירו.

ר' עקיבא איגר מבין שמשנה זו עוסקת בזמן הבית, והדיון הוא באשר לשאר הימים. על כך הוא שואל: איך יתכן הדבר? והלא בזמן הבית לא נטלו שבעה ימים מחוץ למקדש! באור גדול שם מיישב על פי שני כת"י המובאים בדקדוקי סופרים, ולפיהם הגירסה במשנה היא: "אין אדם יוצא ידי חובתו בלולבו של חבירו" – בהשמטת ההבחנה שבין ימי החג. אולם לספרים הגורסים את הסיפא של המשנה: "ושאר ימות החג אדם יוצא ידי חובתו בלולבו של חבירו", צריך לומר שהתייחסות המשנה היא לתקופת רבי, שהיה מסדר המשנה וחי לאחר החורבן.⁴⁰

דברים דומים ניתן ללמוד מדברי התוספתא סוכה (ב, י), אם כי שם מתואר מנהג ירושלים ולא מנהג של כל ארץ ישראל, כדברי הרב יונתן מלוניל:

אמר ר' לעזר בי ר' צדוק: כך היו אנשי ירושלים נוהגין: נכנס לבית הכנסת – לולבו בידו; עמד לתרגם ולעבור לפני התיבה – לולבו בידו; עמד לקרות בתורה ולישא את כפיו – מניחו בארץ; יצא מבית הכנסת – לולבו בידו; נכנס לבקר את החולים ולנחם אבלים – לולבו בידו. נכנס לבית המדרש – נותנו לבנו או לשלוחו ומחזירו לתוך ביתו.⁴¹

התוספתא מתארת את שהיה נהוג בירושלים, וכפי הנראה מדובר בחול המועד – זאת בשל ניחום האבלים הנזכר. נראה גם שמדובר בזמן הבית, מאחר שלאחר החורבן לא חיו יהודים בירושלים, ואין זה סביר שהמסורת מתייחסת לתקופה מאוחרת שבה

39. יש שפקפקו בכך שבזמן בית שני נהגו ליטול לולב מחוץ למקדש אף ביום הראשון. זאת מפני שמלבד משנה זו, אין לנו עדות ברורה אחרת על נטילת לולב מחוץ למקדש בבית שני, וייתכן שרק בסוף ימי הבית נהגו ליטול גם מחוץ למקדש. ראה: גדליה אלון, "לחקר ההלכה של פילון", מחקרים, א, עמ' 114–112; שמואל ספראי, "בית המקדש ובית הכנסת", בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 142–145; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 184. מסורתו של ר"י מלוניל נוגדת את דבריהם.

40. על דברי ר' עקיבא איגר הללו העמידני הרב שלמה זאב פיק, ותודתי נתונה לו.

41. תוספתא זו מובאת גם בירושלמי סוכה ג, י; בבלי סוכה מא ע"ב.

חודש היישוב היהודי בירושלים.⁴² ריב"ז השתמש במנהג זה שלא היה קשור למקדש כלל אלא לנוהג שהשתרש בירושלים, כבסיס לתקנתו אחר החורבן זכר למקדש. תקנת ריב"ז היתה שינהגו בלולב בגבולין כמו במקדש למשך שבעת ימים (כאשר היום הראשון חל בשבת – משנה סוכה ה, ב). אך היות שנהגו שלא ליטול לולב גם במקדש בשבת חול המועד, לא מסתבר שתקנת ריב"ז היתה שגם בגבולין יש ליטול לולב בשבת חול המועד. בשלב מסויים גזרו שלא ליטול לולב בשבת מחוץ למקדש, גם אם היום הראשון של סוכות חל בשבת (ירושלמי סוכה ג, יא; סוכה מב ע"ב-מד ע"א).

בגבולין נוטלים לולב בחג הסוכות בכל שנה במשך שישה ימים בלבד: ביום הראשון מהתורה, וחמישה ימים נוספים – כזכר למקדש. כאשר היום הראשון חל בשבת, אין נוטלים בשבת כלל,⁴³ ובששת ימי חול המועד נוטלים זכר למקדש.⁴⁴ תקנה זו פשטה

42. במשנה בסוכה ג, יב נאמר: "בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד". הרמב"ם בפירוש המשנה שם מפרש: "מדינה היא כל העיירות שבארץ ישראל מלבד ירושלים". כך פירש הרמב"ם במקורות נוספים. מתוספתא זו ניתן להוכיח שבירושלים נהגו ליטול שבעה ימים. הרב יעקב עטלינגר, בכורי יעקב, סימן תרנח, ס"ק א, לומד מכאן שגם בזמן הזה יש ליטול בירושלים שבעה ימים מדאורייתא. הרב מאיר שמחה מדווינסקי, בחידושי לסוכה, עמ' רמב, שואל על כך: מדוע היה צריך ריב"ז לתקן זכר למקדש? והרי ממילא ממשיכים בירושלים ליטול שבעה ימים כמצוה מדאורייתא! הוא שולל את דברי הר"י עטלינגר לחלוטין ובחריפות. יתכן שלפי הבכורי יעקב, תקנת ריב"ז היא הרחבת המצוה מדרבנן. אך ההסבר הנראה יותר לדברי הרמב"ם הוא שרק בזמן שהמקדש קיים יש לכלל ירושלים דין מקדש, אבל לא לאחר החורבן. לדברי הרב יוסף שלום אלישיב, כפי שהם מובאים ע"י הרב יוסף אפרתי, "נטילת לולב בירושלים", תורה שבעל פה, לח (תשנ"ז), עמ' קב-קה, לא היה צריך, לכאורה, ריב"ז לתקן את תקנתו, מפני שבהר ניתן עדיין ליטול, ורק משום שבפועל לא עלו יהודים להר ראה ריב"ז צורך להתקין את תקנתו. מכאן ש"אין הכי נמי, אילו בזמנו היו בני ישראל נכנסים להר הבית, יתכן שלא היה מתקן תקנתו". לפיו, כיום מספק יש ליטול לולב כל שבעה ליד הכותל המערבי. לדברינו אין תקנת ריב"ז קשורה לכך שקדושת ההר קיימת אף ללא בית, ואף לא לכך שהרמב"ם קורא לכל ירושלים מקדש. זהו דין במקדש בעת שהוא קיים, ולא דין בקדושת המקום ללא הבית, וכן לא לכך שירושלים נקראת מקדש. כך כתב גם הרב שלמה זלמן אויערבך, שר"ת מנחת שלמה, חלק ב, עמ' רו. גם הרב יוסף קאפח, בפירושו לרמב"ם, הלכות לולב ז, יב, כותב שלשיטת הרמב"ם יש לירושלים דין מקדש רק בזמן שבית המקדש קיים; אך כשאין בית המקדש קיים – אין שום מקום בעולם שיש בו חובת נטילה במשך שבעה ימים, אף לא בהר הבית עצמו. ראה עוד: הרב שלמה גורן, "הליכות החורבן", תורת המועדים, עמ' 448-452; הרב ד"ר דוד אוקס, "תקיעת שופר ונטילת לולב בשבת", משכיל לדוד, א, עמ' 44-58; הרב חנוך זונדל גרוסברג, "בענין נטילת לולב בירושלים כל שבעה", משנת חנוך, ירושלים תשס"ב, עמ' קה-קט; הרב ישראל מאיר לאו, "נטילת לולב בירושלים בזמן הזה", יחל ישראל, חלק ג, עמ' פא-צד.

43. יש הסוברים שעד ימות האמוראים הראשונים עוד נהגו ליטול לולב בשבת, וזאת על פי המסופר על ר' אבהו (ירושלמי עירובין ג, ט). ראה: "נ אפשטיין, מבוא לסדר המשנה, עמ' 350-351, על פי תשובות הגאונים (הרכבי) ברלין תרמ"ז, עמ' 395; אביגדור ביטמן, "על נטילת לולב בשבת של סוכות", מחקרי חג, 1 (תשמ"ח), עמ' 100-107. ראה עוד: זאב פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלאו תר"ל, עמ' קמו, הסובר שגם בארץ ישראל היו מנהגים שונים בזה, אם ליטול ביום א' שחל בשבת או

בכל ישראל, והכל נוטלים ארבעה מינים במשך כל ימי חול המועד לזכר המקדש, פרט לשבת חול המועד.

ו. התאמת קיום המצוה במקדש לקיומה בגבולין

בעקבות תקנת ריב"ז ליטול לולב במדינה זכר למקדש גם בימי חול המועד, עולה השאלה: עד כמה דומה נטילת ארבעת המינים מחוץ למקדש לאופי קיום המצוה במקדש במשך שבעה ימים? האם תקנת רבן יוחנן בן זכאי ליטול ארבעה מינים זכר למקדש כל ימי החג מסתכמת רק בעצם נטילתם של ארבעת המינים, או שגם חלק מהדינים הנוגעים לכשרותם של ארבעת המינים מקבילים לדינים שנהגו במקדש, וממילא הם מבססים ומחזקים בכך את התקנה לזכר המקדש?

בשאלה זו נחלקו הראשונים. יתכן שמחלוקתם נשענת על מסורות שהיו בידם בשאלה זו, או שבשלב מסויים החלה להתפתח פרשנות הקושרת את האמור במשנה ובסוגיות התלמוד העוסקות בכך להנהגת הזכר למקדש, על אף שאין לכך שום איזכור מפורש במקורות התנאיים והאמוראיים. הבולטים בפרשנות זו, הקושרת חלק מדיני הפסולים הנוהגים מחוץ למקדש בימי חול המועד, בעקבות תקנת ריב"ז זכר למקדש, הם רש"י ותוס'.

לא. ראה עוד בעניין זה: מרדכי מרגליות, ספר החילוקים בין אנשי מזרח לאנשי ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ט, סימן נא, הסובר על פי האמור שם שבארץ ישראל נהגו ליטול לולב בשבת; בנימין מנשה לזין, אוצר חילוף מנהגים בן בני ארץ ישראל ובין בני בבל, ירושלים תש"ב, עמ' 23-24; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 183-184; אליעזר לרנר, "מנהג ארץ ישראל בנטילת לולב ביר"ט ראשון שחל בשבת", צהר, ד (תשס"א), עמ' 43-46; הרב עמוס סמואל, "יום טוב ראשון של סוכות שחל בשבת – האם נוטלים בו לולב?", המאיר לארץ, 50 (תשס"ג), עמ' 63-70.

44. בתקופה מאוחרת יותר הועלתה ההשערה, שתקנת ריב"ז יכולה לחול שבעה ימים, וכלשון המשנה: "שיהא לולב ניטל שבעה ימים זכר למקדש". הרב צבי אשכנזי טען, שאם יש לאדם אתרוג חסר, שהוא פסול מהתורה ביום בראשון אך כשר בשאר הימים: "דנהי דאינו יוצא בו מן התורה, מ"מ מדרבנן מחוייב ליטלו ולברך עליו כדרך שמברך עליו בשאר ימים, כדי שלא יהא יום ראשון קל משאר ימים" (שו"ת חכם צבי, סימן ט). את דברי החכם צבי ניסח הרב יעקב בצלאל ז'ולטי: "בזמן הזה משום זכר למקדש יש חיוב של נטילת לולב מדרבנן אפילו ביום הראשון שהוא חייב מהתורה" (משנת יעבץ, אורח חיים, סימן סח, סעיף ד). הרב ז'ולטי מוכיח שהנחה זו איננה תואמת את דברי הרמב"ם, ולכן הוא שולל את ההבנה הזאת לחלוטין, שכן ביום הראשון נטילת הלולב היא מהתורה בכל מקום ובכל זמן, "ויום זה לא היה כלל בכלל התקנה של זכר למקדש". ראה עוד מה שהקשה על החכם צבי, הרב יואב יהושע וינגרטן, שו"ת חלקת יואב, קבא דקשייתא, כרך א, עמ' שסג, קושיה עה; הרב יעקב ישראל קנייבסקי, קהילות יעקב לסוכה, סימן כח.

במשנה סוכה (ג, א) נאמר שלולב היבש פסול. רש"י סובר שלולב היבש פסול בימי חול המועד: "כיון דמצוה הוא, משום זכר למקדש בעינן הדור מצוה".⁴⁵ תוס' מרחיבים את התמונה, ולפיהם:

היינו טעמא, משום דיום ראשון דאורייתא בגבולין, ושאר יומי דרבנן זכר למקדש, כדאיתא בריש לולב וערבה. הלכך בעיקר הלקיחה – כגון ד' מינין ולקיחה לכל אחד – תקון בשאר יומי כעין דאורייתא, וכן בהדר משום הידור מצוה; אבל בחסר ובשאל – לא תקון; ובגזול פלוגתא.⁴⁶

לשיטתם, כאשר עושים זכר למקדש יש לעשות את עיקר הלקיחה – ארבעה מינים ולקיחה לכל אחד ואחד – בהתאמה מלאה למה שהיה במקדש, וכן באותם הפרטים שהם הידור מצוה.

מדוע לשיטת בעלי התוס' תיקנו שפסול יבש נוהג בחול המועד על פי תקנת ריב"ז, ולא תיקנו שגם פסול חסר ושאל ינהג כל ימי החג? המגן אברהם כותב, שיבש הוא פסול בגופו של הלולב, ולכן החמירו, בו בזמן ששאל איננו פסול בגופו של הלולב.⁴⁷ למול גישה זו, דעת הרמב"ם היא שכל הפסולים ביום הראשון, כשרים מהיום השני ואילך.⁴⁸ הרמב"ם איננו מבחין בדבריו בין נטילת לולב במקדש בימי חול המועד לבין נטילת לולב במדינה בימי חול המועד בשל תקנת ריב"ז. לפיו, גם במקדש הותרו מומים אלו, ולכן לא סביר לדרוש שמומים אלו יפסלו כאשר אנו מקיימים את המצוה כזכר למקדש בלבד.

יש הבחנים את כשרותם ואת פסלותם של ארבעת המינים במדינה לאחר תקנת ריב"ז, על פי קריטריונים הלכתיים שלא קשורים באופן מהותי לעובדת היותם כשרים או פסולים במקדש. הקריטריונים הפוסלים קשורים לתחומים שונים: לולב שאול (אין מתקיים ציווי התורה "ולקחתם לכם"), לולב גזול (מצוה הבאה בעבירה), לולב של אשרה ושל עיר הנדחת (כתותי מכתת שיעוריה) ועוד. גם חלק מהדוגמאות הללו שנויות במחלוקת בין אותם הראשונים. המכנה המשותף ביניהם הוא, שהם אינם קושרים את התקנה לזכר המקדש של ריב"ז להלכות שנהגו במקדש.⁴⁹ יתכן שראשונים

45. רש"י לסוכה כט ע"ב, ד"ה בשלמא.

46. תוס' לסוכה כט ע"ב, ד"ה בעינן. גישה כזו נמצאת גם בפסקי הרא"ש לסוכה, ג, סימן ג, ובתוס' הרא"ש לסוכה, עמ' קיד-קית. דבריהם הובאו גם אצל הרב יוסף קארו, בית יוסף, אר"ח, סימן תרמט.

47. מגן אברהם, סימן תרמט, ס"ק כ, והגהות ר' עקיבא איגר שם; משנה ברורה שם, ס"ק לה.

48. רמב"ם, הלכות לולב ח, ט.

49. ראה: ר' יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, שערי שמחה, חלק א, עמ' צו, בשם רב פלטוי גאון; ר' אברהם בן דוד, הלכות סוכה שם; הנ"ל, ספר הלולב הגדול, סימנים א-ט, עב-עז; רמב"ן, מלחמות ה' לסוכה, יד ע"ב-טו ע"א בדפי הרי"ף; הנ"ל, ספר הלולב הגדול, סימנים א-כ; המאירי, מגן אבות, סימנים א-כט; הנ"ל, בית הבחירה לסוכה, עמ' צו-קא. כאמור, לא ראינו צורך לפרט שיטות

אלה סבורים שהתקנה לזכר המקדש נועדה להזכיר באופן כללי את היות מצוה זו מקויימת במקדש, מבלי להתאים את פרטי ההלכה למה שהיה במקדש. התקנה איננה מחייבת לנהוג על פי אותם הקריטריונים ההלכתיים שנהגו במקדש.⁵⁰

שתי מסורות פרשניות אלו קיבלו את ביטויין גם בהכרעה ההלכתית בשולחן ערוך: הרב יוסף קארו פוסק כרמב"ם, והרמ"א פוסק כתוס' וכרא"ש.⁵¹

אלו, מאחר שהן אינן קושרות כלל את דיוגנו לתקנת ריב"ז ליטול לולב כל שבעה כזכר למקדש. בבירור שיטות חלק מהראשונים הללו, ראה: הרב י"ד סלובייצ'ק, רשימות שיעורים, סוכה, עמ' קטו-קיט; הנ"ל, "בדין פסולי אתרוג כל שבעה", קובץ חידושי תורה, עמ' קיד-קיט; הנ"ל, "בענין פסולי ראשון ביר'ט שני של גלויות", קובץ חידושי תורה, עמ' קמח-קנח; הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, משנת יעבץ, אר"ח, סימן סח; בירור הלכה, מסכת סוכה, עמ' סב; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 185.

50. כך הסביר את שיטת הראשונים הללו הרב יצחק זאב סלובייצ'ק, חידושים למסכת מנחות סו ע"א.
51. שולחן ערוך, אר"ח, סימן תרמט, סעיף ה.